

HOOFDSTUK IV

Enkele afsluitende opmerkingen

In het eerste hoofdstuk is aangegeven dat bij het onderhavige onderzoek de gepubliceerde beslissingen van Nederlandse rechters in geschillen, waarbij een of meer moslims partij waren en de confrontatie tussen Nederlandse en islamitische socio-juridische opvattingen een rol speelden, geïnventariseerd zouden gaan worden. In de daarop volgende twee hoofdstukken is van deze beslissingen een overzicht gegeven. Daarbij zijn de beslissingen onderling vergeleken en is nagegaan welke invloed de islamitische achtergronden bij de desbetreffende casus hadden. In het onderhavige hoofdstuk blijft een onderwerpsgewijze behandeling achterwege, maar zal de vraag centraal staan of, wanneer en in hoeverre islamitische socio-juridische opvattingen de onderzochte rechtspraak in zijn geheel bezien, hebben beïnvloed. Hierbij zij er nog eens aan herinnerd dat niet gesproken kan worden van één islamitisch recht; in de diverse rechtsscholen heeft het recht zijn eigen ontwikkeling gekend. Binnen de diverse rechtsscholen heeft nog een ontwikkeling per land, of zelfs per streek plaatsgevonden.

Het islamitisch recht is, zoals reeds eerder is aangegeven, een religieus recht. In beginsel betekent dit dat de toepassing van dit recht in verband kan worden gebracht met de religie. Recht en religie kunnen echter niet zonder meer onder één noemer worden gebracht. Enerzijds behoeft de wijze waarop de islamitische religie wordt uitgeoefend niet in rechtsregels te zijn vervat. Anderzijds behoeft de interpretatie van het recht niet enkel door religieuze opvattingen te worden bepaald. Een hiermee in verband te brengen derde factor die aan een gelijkstelling van recht en religie in de weg staat is, dat een ontwikkeling van het recht en een ontwikkeling van de religie niet behoeven samen te gaan.

Het islamitisch recht komt niet alleen tot uiting in de islamitische religie (of andersom), maar ook in andere aspecten van de islamitische cultuur. Recht, religie en cultuur zijn nauw met elkaar verweven. Grenzen zijn moeilijk te trekken; het is niet altijd duidelijk van waaruit een bepaalde handeling of gedraging kan worden verklaard. Zolang echter geen problemen ontstaan, is het onderscheid voor de betrokken moslims veelal niet van belang. Zowel de islamitische religie in het bijzonder als de islamitische culturele normen en waarden in het algemeen beïnvloeden het dagelijks leven

van vele moslims. Ook vinden (aan veranderingen onderhevige) culturele opvattingen vaak hun neerslag in de wettelijke regelingen van de islamitische landen.

De verwevenheid van recht en cultuur is uiteraard geen typisch islamitisch verschijnsel. Vrijwel overal, ook in Nederland, wordt het recht gevormd aan de hand van binnen een maatschappij heersende normen en waarden. De aanwezigheid van een vreemde cultuur in Nederland zou derhalve, mede in verband met een mogelijk hiermee gepaard gaande verandering in opvattingen bij de autochtone bevolking, kunnen doorwerken in de Nederlandse wetgeving en rechtspraak.

In hoeverre sprake is van een doorwerking van islamitische normen en waarden in de Nederlandse rechtspraak zal, althans voor wat de gepubliceerde rechtspraak betreft, hieronder worden uiteengezet. Gezien de onderzoeksbevindingen is het nuttig de casus in twee categorieën te onderscheiden al naar gelang er sprake is van invloed van islamitisch recht, dan wel van invloed van islamitische religie en/of islamitische cultuur, hoewel men er zich bewust van moet zijn dat de grenzen tussen de gebieden vaag zijn. Dit onderscheid heeft ertoe geleid dat achtereenvolgens aandacht zal worden besteed aan:

1. de invloed van het islamitisch recht in de Nederlandse rechtspraak;
2. de invloed van de islamitische religie en cultuur in de Nederlandse rechtspraak;
3. de overeenkomsten en verschillen tussen uitspraken waarin het islamitisch recht, de islamitische religie dan wel de islamitische cultuur in het geding is;
4. de invloed van de Islam in de rechtspraak, ontwikkeling in de tijd.

Invloed van het islamitisch recht in de Nederlandse rechtspraak

Hieronder zal worden nagegaan waar de rechter aan het recht op zichzelf, religie en cultuur buiten beschouwing latend, in de onderzochte casus belang heeft gehecht. Alvorens hiertoe over te gaan zij er nog eens op gewezen dat aan het islamitisch recht in de verschillende islamitische landen niet steeds dezelfde inhoud moet worden gegeven. Het islamitisch recht heeft in de loop der tijd per land ontwikkelingen ondergaan. Bovendien is het islamitisch recht in verschillende islamitische landen als formeel geldend recht deels of geheel afgeschaft.

De invloed van het islamitisch recht manifesteert zich in de Nederlandse

rechtspraak als récht vooral via het IPR. Het gaat hier om de erkenning van buitenlandsrechtelijke beslissingen en de toepassing van vreemde rechtsregels. De Nederlandse rechter wordt geconfronteerd met *verwijzings- en erkenningsregels*. Het bestaan en de inhoud van deze regels vormen een eerste factor die bepalend is voor het antwoord op de vraag in hoeverre vreemd recht – in casu islamitisch recht – op de beslissing van invloed kan zijn.

Laten de IPR-regels geen ruimte voor interpretatie of een invulling naar feiten en omstandigheden, dan is de rechter in principe verplicht het door verwijzingsregels aangewezen recht toe te passen respectievelijk is hij verplicht of is het hem juist verboden een vreemde rechtsverhouding te erkennen. Op grond van dergelijke regels vond toepassing van het islamitisch recht onder andere plaats in enkele casus inzake de huwelijksontbinding en de voorzieningen na huwelijksontbinding, alsmede in de casus inzake de vaststelling van de wettigheid van kinderen van een islamitische vader. Een enkele maal hebben we gezien dat de rechter een gebruikelijke verwijzings- of erkenningsregel buiten toepassing liet. Dit was bijvoorbeeld het geval in twee casus over afstamming die door de Rb Alkmaar 29 september 1983¹ en 5 januari 1984² werden beoordeeld. Hoewel ten aanzien van het toepasselijk recht bij afstamming geen geschreven IPR-regels bestaan doch dergelijke regels door jurisprudentie worden gevormd, wordt hier als algemeen erkende regel beschouwd dat de betrekkingen tussen ouders en wettige kinderen worden beheerst door het nationale recht van de vader. De Rb Alkmaar meende echter, dat in het belang van het kind een uitzondering moest worden gemaakt. Met behulp van andere aanknopingspunten kwam zij tot toepassing van een ander, namelijk Nederlands recht.

Laten de regels wél ruimte voor interpretatie of een invulling naar feiten en omstandigheden, dan is het interessant om na te gaan welke factoren bepalen of en in hoeverre aandacht wordt besteed aan islamitisch recht. Een belangrijke factor betreft *de islamitische rechtsopvatting over een bepaald onderwerp*. Naarmate een islamitische norm meer afwijkt van een Nederlandse norm, en de toepassing c.q. erkenning van de islamitische norm volgens Nederlandse opvattingen derhalve vaak tot minder gerechtvaardigde gevolgen kan leiden, kan worden geconstateerd dat de Nederlandse rechter sneller geneigd was de islamitische norm buiten toepassing te laten respectievelijk het gevolg van de toepassing ervan niet te erkennen. Hij deed dit door omstandigheden bij zijn overwegingen te betrekken die het toepassen van een ander dan een door de Islam geïnspireerd recht konden rechtvaardigen, dan wel door een beroep te doen op de openbare orde. Dit eerste was het geval in tal van huwelijksontbindingscasus waar het ging om de vraag naar het toepasselijke recht. Was hierbij sprake van een ge-

meenschappelijke nationaliteit van de echtgenoten, dan moest de rechter nagaan of voor één van de partijen een werkelijke maatschappelijke band met het land der gemeenschappelijke nationaliteit kennelijk ontbrak. Een dergelijk geval wordt namelijk gelijk gesteld met het geval waarin een gemeenschappelijke nationaliteit ontbreekt. Bovengenoemd criterium bood de rechter dusdanig veel ruimte om de situatie te beoordelen naar feiten en omstandigheden, dat in veel gevallen gekomen werd tot de conclusie dat het gemeenschappelijk nationaal recht niet behoefde te worden toegepast.³ Een aanwijzing voor de opvatting dat *de inhoud van het vreemd recht* hierbij mede bepalend kon zijn geweest, kan gevonden worden in het feit dat in gevallen waarin partijen de Turkse nationaliteit bezaten, veel vaker hun nationaal recht (overigens is dit geen islamitisch recht) werd toegepast dan in zaken waarin partijen bijvoorbeeld de Marokkaanse nationaliteit bezaten. In echtscheidingszaken waar partijen een gemeenschappelijke nationaliteit bezaten en geen gemeenschappelijke keuze of onweersproken keuze voor een bepaald recht hadden gedaan, geldt dat bij een gemeenschappelijke Turkse nationaliteit drie keer Nederlands recht en acht keer Turks recht werd toegepast, terwijl bij een gemeenschappelijke Marokkaanse nationaliteit tien keer Nederlands recht en slechts één keer Marokkaans recht werd toegepast.

Een andere factor die de doorwerking van het islamitisch recht in de Nederlandse rechtspraak mede lijkt te bepalen wordt gevormd door *de toegankelijkheid tot dit recht*. Opvallend is dat de Amsterdamse rechter, die, althans voor zover uit de gepubliceerde rechtspraak blijkt, verhoudingsgewijs veel met in dit kader relevante zaken te maken heeft eerder geneigd leek te zijn tot toepassing van het islamitisch recht over te gaan, dan wel meer beargumenteerd de toepassing ervan achterwege te laten. Een andere aanwijzing voor de opvatting dat de toegankelijkheid tot het islamitisch recht van belang is voor de invloed van dit recht in de Nederlandse rechtspraak is het – hierboven ook reeds ter sprake geweest zijnde – gegeven dat Turks recht verhoudingsgewijs veel vaker wordt toegepast dan bijvoorbeeld Marokkaans recht.

Andere factoren zijn de belangen die in het geding zijn, en de Nederlandse openbare orde. Opvallende, zich in de tijd wijzigende opvattingen zijn niet geconstateerd. Hiervoor bestaan tenminste twee redenen. Ten eerste zijn de meeste geselecteerde beslissingen nog van recente datum; ten tweede laat het aantal aangetroffen uitspraken een dergelijke conclusie niet toe.

Het islamitisch recht kan ook indirect van invloed zijn op de rechterlijke uitspraak, in die zin dat het niet gaat om de toepassing of erkenning van dat recht, maar betrokkene zich al dan niet gedraagt overeenkomstig dit

recht.⁴ In feite is dan niet alleen het recht op zichzelf bepalend, maar gaat het tevens, en met name om een uit het recht voortkomend religieus of cultureel gedrag.

De invloed van de islamitische religie en cultuur komen in de volgende paragraaf aan de orde.

Een laatste punt dat hier aandacht verdient, is de omstandigheid dat de rechter bij de toepassing van het recht van een land waar formeel geen uit de Islam voortkomend rechtsstelsel meer bestaat, bijvoorbeeld in Turkije, werd geconfronteerd met het feit dat (een der) partijen zich op toepasselijkheid van het islamitisch recht beriep(en), bijvoorbeeld in de casus die speelde voor het Hof Amsterdam 4 april 1984⁵ inzake huwelijksontbinding: Een Turkse man droeg zijn Turkse vrouw op in Turkije te blijven. Zelf reisde hij naar Nederland. Zijn vrouw ging hem achterna. De man beriep zich op het islamitisch recht, hetgeen met zich meebracht dat de vrouw aan de man gehoorzaamheid verschuldigd was. De rechtbank was van mening dat het formeel geldend recht in Turkije nog nauwelijks was gerecipieerd, en was derhalve van oordeel dat het voor betrokkene moreel geldend islamitisch recht binnen het Turks recht toepassing kon vinden. Het Hof wilde hier echter niet van weten en schoof met een beroep op het geldend recht in Turkije de uitspraak van de rechtbank terzijde.⁶ De Nederlandse rechter achtte zich in deze gevallen in beginsel gebonden aan de toepassing van het formeel geldend recht. Het door de Islam geïnspireerd recht waarop partijen zich beriepen zou als récht geen invloed kunnen uitoefenen.

Moslims beriepen zich in het kader van het IPR echter niet vaak op het voor hen formeel afgeschafte, maar moreel nog geldende islamitisch recht. Wel werd dit nog gedaan in het kader van de toelating tot Nederland, bijvoorbeeld bij Turkse polygame huwelijken en in het strafrecht.

Invloed van de islamitische religie en cultuur in de Nederlandse rechtspraak

Hier zal worden nagegaan welke vrijheid de rechter heeft bij de beoordeling of en in hoeverre religie en cultuur kunnen doorwerken in het Nederlands recht en hoe de rechter met deze vrijheid omgaat.

Zoals ook geldt voor het islamitisch récht, heeft met name de islamitische cultuur niet voor alle islamitische samenlevingen en voor alle moslims eenzelfde inhoud en betekenis. Desondanks zal in het onderstaande geen aandacht worden besteed aan de verschillen in cultuur noch aan eventuele verschillen in het belijden van de religie. Deze kunnen uit de concrete casus worden afgeleid.

Hoewel religie en cultuur in islamitische samenlevingen sterk met elkaar – en overigens ook met het recht – zijn verweven, zullen de regels waarbinnen de rechter zijn oordeel moet vormen, voor beide gebieden afzonderlijk worden behandeld; er bestaan verschillen tussen de regels die de rechter in zijn vrijheid beperken als het om religieuze gedragingen gaat, en de regels waaraan de rechter gebonden is bij een confrontatie met uit de cultuur voortkomende gedragingen. Na een aparte bespreking van de regels die op beide gebieden in acht zouden moeten worden genomen, zal vervolgens tegen deze achtergronden de invloed van religie en de invloed van cultuur, zoals deze zich in de onderzochte casus heeft doen gelden, in onderling verband worden besproken. Deze gecombineerde behandeling vindt plaats, omdat ook de rechter niet altijd oog heeft gehad of kunnen hebben voor het onderscheid tussen een uit de religie en een uit de cultuur voortkomende gedraging.

Islamitische religie

In Nederland is niemand verplicht een bepaalde religie aan te hangen en is een ieder vrij in de keuze van zijn of haar religie. Het recht op vrije uitoefening van religie of levensovertuiging ligt verankerd in de Grondwet (art. 6, oud: artt. 181 en 184). Bovendien is dit recht neergelegd in een aantal voor Nederland bindende verdragsbepalingen. Hierbij kan met name worden gedacht aan art. 9 EVRM (1950) en art. 18 BUPO Verdrag (1966). Dit heeft tot gevolg dat de overheid een vrije uitoefening van het recht niet meer mag frustreren, zolang er geen wet geldt die haar dit wel toestaat.

De wet kan aan de uitoefening van het recht op vrije uitoefening van religie en levensovertuiging beperkingen stellen. Art. 6 lid 2 Gr.W. bepaalt namelijk dat de wet terzake van de uitoefening van dit recht buiten gebouwen en besloten plaatsen regels kan stellen ter bescherming van de gezondheid, in het belang van het verkeer en ter bestrijding of voorkoming van wanordelijkheden. Dit artikel is, voor zover het betrekking heeft op de uitoefening buiten gebouwen en besloten plaatsen, nog niet in werking getreden. (Additioneel artikel III Gr.W.). Ook volgens art. 9 lid 2 EVRM en art. 18 lid 3 BUPO Verdrag kunnen beperkingen bij de wet worden gesteld, maar alleen als zij nodig zijn in het belang van de openbare orde, gezondheid of zedelijkheid of de bescherming van de (fundamentele) rechten en vrijheden van anderen.

In een aantal Nederlandse wetten zijn bijzondere regels inzake de uitoefening van religie te vinden. Door wettelijke bepalingen op te nemen die aan geven dat afwijking van de formele regels op grond van religie toelaatbaar

wordt geacht, wordt een garantie geboden dat uitoefening van religie op het desbetreffende gebied mogelijk is, maar worden eveneens beperkingen aan de uitoefening van de religie gesteld. Voorbeelden van de hier bedoelde 'nadere' regels zijn de bepalingen inzake het islamitisch slachten, religieuze rustdagen (in het kader van de Winkelsluitingswet), de door geloofsovertuiging vereiste wijze waarop de eed of belofte wordt afgelegd, en bepalingen inzake de islamitische voeding.

Zijn er voor een specifiek onderwerp wettelijke regels toepasselijk waarin de uitoefening van religie niet is gegarandeerd, dan geldt het algemene recht op vrije godsdienstuitoefening. Laten de aan te wenden regels echter geen ruimte voor de uitoefening van een religie, dan kan de rechter met inachtneming van de artt. 94 en 120 Gr.W. zich uitspreken over de toepasselijkheid van deze regels.

Islamitische cultuur

Wanneer een aan een cultuur ontleende gedraging door de rechter niet tevens geacht wordt te behoren tot de uitoefening van religie of levensovertuiging, dan bestaat voor hem in beginsel geen wettelijke verplichting met deze cultuuroppvatting rekening te houden. Bij het onderhavige onderzoek zijn we er vanuit gegaan dat in alle geselecteerde casus de gedraging of handeling van betrokkene zou kunnen worden verklaard vanuit het islamitisch recht. Culturele aspecten waren op zichzelf niet voldoende om een casus bij het onderzoek te betrekken. Dat hield in dat de rechter direct of indirect steeds geconfronteerd werd met opvattingen uit het islamitisch recht (c.q. religie).

De vraag in hoeverre de rechter, bij het ontbreken van een wettelijke verplichting rekening kan of behoort te houden met culturele achtergronden, is afhankelijk van de normen en waarden die hij bij zijn oordeel in acht moet nemen. De regels die op het desbetreffende gebied van toepassing zijn, kunnen indirect de mogelijkheid geven om met dergelijke achtergronden rekening te houden. Dit is bijvoorbeeld het geval als de regels de mogelijkheid bieden dat de uiteindelijke beslissing afhankelijk zal zijn van feiten en omstandigheden, bijvoorbeeld bij de bepaling van de strafmaat. Als een regel moet worden geïnterpreteerd kan bij de interpretatie aandacht worden geschonken aan culturele achtergronden.

Islamitische religie en cultuur

De rechter kan op diverse manieren in aanraking komen met gevallen waarbij islamitische achtergronden een rol spelen. Het kan zijn dat hij zich di-

rect over een bepaald, door de religie of de cultuur ingegeven, gedrag moet uitspreken. Ook kan het zijn dat hij een beslissing of uitspraak van een overheidsorgaan moet beoordelen, waar tijdens de 'procedure' ofwel door de islamitische partij, ofwel van de zijde van de overheid, de islamitische religie of cultuur ter rechtvaardiging van de handeling werden of hadden kunnen worden ingeroepen.

Uitspraken waar de religie of cultuur niet naar voren komt, terwijl deze vermoedelijk wel een rol speelt, zullen zoveel mogelijk worden beschouwd als uitspraken met een religieus (cultureel) aspect.

Aangaande de *religie* is reeds aangegeven dat de rechter het in Grondwet en Verdragen neergelegde recht op vrije religieuitoefening moet respecteren zolang geen wet een andere regel geeft. Voorts is hij gebonden aan een aantal regels waarin een bepaald aspect van dit recht nog eens uitdrukkelijk is erkend. Deze normen zijn echter niet altijd zodanig concreet geformuleerd dat duidelijk is wie in welke omstandigheden hieraan rechten kan ontfangen.

In verband met het in beginsel aan een ieder toekomend recht op vrije uitoefening van religie en levensovertuiging kan men zich afvragen:

1. wanneer op dit recht een beroep kan worden gedaan.
Bij deze vraag kunnen weer twee subvragen worden onderscheiden, namelijk:
 - a. wat wordt geacht te behoren tot religie of levensovertuiging?
 - b. welke vereisten worden gesteld aan degene die zich op religie of levensovertuiging beroept?
2. welke beperkingen aan dit recht gesteld kunnen worden.

Niet alle rechters hebben in hun uitspraken evenveel belang gehecht aan deze vragen. Vaak werd bij de overwegingen helemaal niet over het recht op vrije uitoefening van godsdienst gerept.

ad 1.a. Wat wordt geacht te behoren tot religie of levensovertuiging? Handelingen die volgens de wetgever of volgens de rechter reeds als religieuze handelingen konden worden aangemerkt, en als zodanig onder het recht op vrije uitoefening van religie vielen, waren onder andere het huwen op de islamitisch (religieuze) manier, het islamitisch slachten, het consumeren van islamitische voeding, het vieren van islamitische feestdagen en islamitische rustdagen, het gebruik maken van een gebedsruimte en het beschikken over een gebedsvorganger. Een van de redenen waarom de rechter en/of wetgever deze 'handelingen' hebben gerespecteerd is wellicht gelegen in *het belang dat in de islamitische religie wordt gehecht aan de uitvoering van bepaalde voorschriften*. In dit verband worden bepaalde religieuze gedragingen reeds uitdrukkelijk door een Nederlandse wet erkend, mits een

religieuze norm betrokkene een dergelijke gedraging voorschrijft. Zie bijvoorbeeld artikel 4 lid 2 Winkelsluitingswet waarin is bepaald dat 'de religie moet vóórderen' dat de rustdag op een andere dag dan zondag moet worden gehouden, of artikel 1 Eedswet, volgens welk artikel de wijze van eedsaflegging plaatsvindt op een in de religie gebruikelijke wijze, indien betrokkene 'aan deze religie de plicht hiertoe ontleent'.

In een aantal gevallen werd een rechtstreeks beroep op de religie door betrokkenen achterwege gelaten, terwijl de verklaring voor een handelen wel in de religie gevonden zou kunnen worden. De rechter ging in deze gevallen aan de religie voorbij; hij toetste nooit ambtshalve of de islamitische religie in het geding was. Een voorbeeld hiervan is de casus inzake de Leerplichtwet.⁷ Beriep een der partijen zich wel op de islamitische religie c.q. het islamitisch recht, omdat dit voor hem moreel bindend was, dan heeft de rechter in een aantal gevallen dit beroep niettemin niet gehonoreerd. Binnen de Nederlandse regels zag hij kennelijk geen ruimte voor een bijzondere behandeling op grond van de religie. Een voorbeeld is de casus waarin een Pakistaanse man, wiens huwelijk reeds was gearrangeerd toen hij nog een kind was, toelating in Nederland bij zijn toekomstige echtgenote verzocht. Dit verzoek werd – overigens mét overwegingen gewijd aan de islamitische achtergronden – geweigerd, omdat de regels die golden voor verblijf bij huwelijkspartner, voor toelating op grond van een dergelijke relatie geen ruimte lieten.⁸ Andere voorbeelden betreffen IPR-casus waarin werd verzocht om de toepassing c.q. erkenning van een formeel niet geldend islamitisch recht.⁹ Een voorbeeld waar géén overwegingen werden gewijd aan islamitische achtergronden terwijl hierop wel een beroep werd gedaan betreft een uitspraak van de Kroon inzake reiskosten voor de begrafenis in Turkije.¹⁰

ad 1.b. Welke vereisten worden gesteld aan degene die zich op religie of levensovertuiging beroept?

Is de rechter van mening dat de religie in het geding is, dan gaat hij, met inachtneming van de Nederlandse wettelijke regels, na of betrokkene zich hierop kan beroepen. Voor een succesvol beroep op de islamitische religie ligt voor de hand te eisen dat betrokkene *moslim* is. Aangezien uitgangspunt bij het onderzoek is geweest dat er een moslim bij de casus moest zijn betrokken – waar dit niet vaststond, is uitgegaan van het vermoeden dat een persoon die de nationaliteit bezat van een land waar meer dan 50% van de bevolking uit moslims bestaat, zelf een moslim was –, wordt in alle onderzochte uitspraken geacht aan dit vereiste te zijn voldaan.

De *kring van moslims* die zich op hun religie konden beroepen werd in de beleidslijnen van het Hoofdbedrijfschap Ambachten (p. 131) beperkt tot de buitenlandse moslims; in artikel 4 lid 2 Winkelsluitingswet werd de

groep beperkt tot de eigenaar en beheerder van een winkel.

Ook hebben de rechters in veel gevallen voor de erkenning van het recht op vrije uitoefening van religie verlangd dat de betrokken moslim *belijdend of overtuigend* was. Dit kon onder andere worden opgemaakt uit de gevallen die zich afspeelden in het kader van de Winkelsluitingswet. Artikel 4 Winkelsluitingswet vereist dat het beroep op de religie te goeder trouw geschiedt. Dit gestelde vereiste bracht de rechter tot het oordeel dat betrokkene zich op artikel 4 niet kon beroepen indien hij zich op de in de Islam geldende rustdag niet onthield van verkoopactiviteiten.¹¹ Andere voorbeelden zijn de uitspraak van de Beroepscommissie Gevangeniswezen,¹² waar voor de vraag of een moslim-dieet kon worden toegekend, belang werd gehecht aan het feit dat betrokkene de Koran-voorschriften strict naleefde. Volgens de uitspraak van de Hoge Raad 30 maart 1984¹³ was voor de rechtvaardiging van het niet aanwezig zijn op het werk op een islamitische feestdag van belang dat een dergelijke feestdag voor betrokkene belangrijk was. Voorts kunnen in dit verband worden genoemd gevallen waarin het al dan niet belevan van de islamitische religie en cultuur een rol speelde bij de beoordeling van de vraag of een werkelijke maatschappelijke band met het land van de nationaliteit van betrokkene nog bestond. Zie in het bijzonder Rb Amsterdam 5 oktober 1983¹⁴ en 1 mei 1985.¹⁵

De rechter begeeft zich uiteraard op gevaarlijk terrein wanneer hij de oprechtheid van een beweerde geloofs- of levensovertuiging van iemand moet beoordelen. Vaak zocht de rechter naar feiten en omstandigheden waaruit kon blijken of aannemelijk kon worden gemaakt of betrokkene belijdend was.

ad 2. Welke beperkingen kunnen aan het recht op vrije uitoefening van religie en levensovertuiging gesteld worden?

Bij wet kunnen *beperkingen* aan de religievrijheid worden gesteld. Mede met het oog hierop zijn in enkele wetten specifieke regels neergelegd. Ook is in een aantal wetten de naleving van een religieus tijdschrift afhankelijk gesteld van het beschikken over een vergunning. Daarmee zou het algemeen belang gediend zijn (zie bijvoorbeeld de vergunningsvereisten in het toelatingsbeleid, de Vestigingswet Bedrijven, de Winkelsluitingswet en de wettelijk verplichte overheidsbemoediging bij het ontslag van een imam wanneer het BBA van toepassing is en hij niet als geestelijke wordt aangemerkt). Bij het afwegen van belangen, waarbij aan één kant de belangen van de betrokken moslim staan, houdt de rechter ook rekening met andere dan de algemene Nederlandse belangen. Zo speelden voor de Voorz. AR RvS 20 juni 1985¹⁶ in het kader van de Wet op de Ruimtelijke Ordening mee de belangen van omwonenden in verband met mogelijke overlast; voor het CBB in het kader van de Vestigingswet Bedrijven het 'behoeftekriteri-

um' en de daarmee gelijke behandeling van islamitische en Nederlandse slagers; voor de Beroepscommissie van de Centrale Raad van Advies voor het Gevangeniswezen met betrekking tot het verzoek om een moslim-dieet, de financiële belangen van de inrichting (waarin overigens geen grond tot weigering kon worden gevonden); en bij de vrije dag op een islamitische feestdag, de belangen van het bedrijf.

De Grondwet en verdragen geven aan dat aan religie of levensovertuiging slechts bij wet beperkingen mogen worden gesteld die tot in de Gr.W. of Verdrag genoemde beperkingen zijn te herleiden. Dit betekent dat uitsluitend beperkingen zouden kunnen worden aangebracht ter bescherming van de gezondheid, in belang van het verkeer, ter bestrijding of voorkoming van wanordelijkheden (art. 6 lid 2 Gr.W., 1983), indien zij nodig zijn in het belang van de openbare veiligheid, voor de bescherming van de openbare orde, gezondheid en zedelijkheid of de bescherming van (fundamentele) rechten en vrijheden van anderen (art. 9 lid 2 EVRM en art. 18 lid 3 BUPO Verdrag).

Indien het recht op vrije uitoefening van religie of levensovertuiging géén reden is om een bepaalde handeling of gedraging toelaatbaar te achten, dan kan dit verschillende oorzaken hebben; de rechter kan van mening zijn dat dit recht niet in het geding is (zie boven, onder 1a en b, p. 271 t/m 273); of, wanneer dit recht wel in het geding is, kan hij de aan de uitoefening ervan gestelde of te stellen beperkingen aanvaardbaar achten (zie boven, onder 2, p. 273/274).

Indien de rechter religie of levensovertuiging niet als rechtvaardiging voor een handeling of gedraging ziet, dan betekent dit nog niet dat de rechter aan de aan de handeling of gedraging ten grondslag liggende factoren geen belang toekent. Wel is een wettelijke grondslag om hiermee rekening te houden komen te vervallen.

In deze gevallen kunnen ook *culturele* achtergronden een rol gaan spelen. Heeft de rechter binnen de toepasselijke wetgeving de mogelijkheid rekening te houden met niet in recht of religie vervatte culturele normen en waarden, dan zal hij veelal overgaan tot een belangenafweging. Bij de beoordeling van het belang dat de moslim bij zijn handeling of gedraging heeft, heeft de rechter aan de volgende factoren waarde gehecht:

- het feit dat betrokkene *afkomstig was uit een vreemde cultuur*;
- het *belang/de waarde van de desbetreffende opvatting in de cultuur*. Dit was onder andere het geval bij de beoordeling van de eerwraak,¹⁷ de arbeidsweigering om maatschappelijk-religieuze redenen,¹⁸ en de 'vervanging' van een mannelijk familielid in het kader van het toelatingsbe-

leid.¹⁹ De AR RvS 28 november 1980²⁰ was in dit verband de enige rechter die blijk gaf van mening te zijn dat hier te lande de eigen cultuurbeleving anders is, en dus ook een andere waarde moet hebben dan in het land van oorsprong (in casu Turkije). Enkele culturele waarden die niet werden erkend, in die zin dat van Nederlandse zijde medewerking hieraan werd onthouden, waren bijvoorbeeld de toewijzing van kinderen volgens gesteld Turks cultuurpatroon en de wens een familielid in een islamitisch land te begraven;

- de mate waarin betrokkene zich *overeenkomstig zijn cultuurpatroon gedraagt/de mate waarin betrokkene zich in de Nederlandse samenleving heeft aangepast*. Voorbeelden zijn de uitspraken van de Kroon en AR RvS, inzake de toelating bij het wegvallen van een mannelijk familielid. In de uitspraak van de AR RvS 28 november 1980²¹ betrof het een geval waar een Turkse man toelating in Nederland verzocht voor verblijf bij zijn tante wier echtgenoot was overleden. De Afdeling was van oordeel dat het feit dat de man in redelijke mate in de Nederlandse samenleving was ingeburgerd in grote mate meewoog bij de uiteindelijk voor hem negatieve beslissing. Tot een ander oordeel kwamen de RvB en CRvB (CRvB 10 april 1984).²² Een Turkse vrouw weigerde, met een beroep op haar culturele achtergronden, aangeboden arbeid te aanvaarden. Het feit dat zij zich in redelijke mate in de Nederlandse samenleving had aangepast, stond niet in de weg aan een rechtvaardiging van haar door islamitische achtergronden bepaald gedrag. Blijkens de IPR-casus doen het 'vernederlandsing', 'ingeburgerd zijn', 'geïntegreerd zijn', en het 'zich aangepast hebben', sterk vermoeden dat de afstand tot de cultuur binnen de 'eigen' bevolkingsgroep wordt vergroot;
- de mate waarin betrokkene *geacht wordt zich overeenkomstig zijn cultuurpatroon te gedragen/de mate waarin betrokkene geacht wordt zich in de Nederlandse samenleving te hebben aangepast*, ongeacht de vraag of dit overeenkwam met de werkelijkheid (zie met name AR RvS 28 november 1980²³ inzake de weigering een Turkse man toe te laten voor verblijf bij zijn tante en kinderen);
- de *maatschappelijke gevolgen* van het niet naleven van culturele normen en waarden binnen de islamitische gemeenschap.

In de islamitische samenleving heeft het al dan niet naleven van de aldaar heersende normen en waarden een andere betekenis dan de naleving van Nederlandse normen en waarden in de Nederlandse maatschappij. Wanneer iemand zich niet gedraagt overeenkomstig de heersende zeden, dan kan hij een afwijzing van de gemeenschap verwachten. Aan de bescherming van eer en goede naam van persoon, familie en volk wordt in de islamitische samenleving veel waarde toegekend. De vrees voor maatschappelijke sancties/gevolgen wordt versterkt door de grote sociale controle binnen de islamitische gemeenschap. Het eergevoel en de daaruit voortkomen-

de gedragingen zijn van betekenis geweest in een aanzienlijk aantal van de onderzochte casus; in de casus waar een vader zijn kind ontvoerde waarschijnlijk om een islamitische opvoeding zeker te stellen en om een ondermijning van zijn gezagspositie te voorkomen;²⁴ in het geval waar een Turkse vrouw weigerde arbeid tussen alleen maar mannen te aanvaarden.²⁵ Het wel aanvaarden van deze arbeid zou eer en goede naam van familie en man besmetten; in de eerwraak-casus;²⁶ én – hoewel niet met zoveel woorden gesteld – in het geval waar de vader zijn dochter thuis hield van school of van de arbeidsmarkt.²⁷ Bij deze gevallen is slechts enkele malen het belang van een moslim om geen gezichtsverlies te lijden en om naam en eer van familie onaangetaast te laten klaarblijkelijk van invloed geweest op de rechterlijke uitspraak. Voorbeelden: het erkennen van de machtspositie die de man in het gezin inneemt en de uit deze positie voortkomende gedragingen,²⁸ en het meest duidelijk door de CRvB 10 april 1984²⁹ inzake de weigering van aangeboden arbeid door een Turkse vrouw.

De invloed die de culturele achtergronden op de uiteindelijke uitspraak hadden, was afhankelijk van een afweging van alle bij de casus betrokken belangen.

De rechters waren in het algemeen van mening dat het handelen vanuit een andere culturele achtergrond voor de betrokken moslim niet tot nadeligere resultaten mocht leiden dan in gevallen waar dergelijke achtergronden het gedrag van betrokkene niet zou hebben beïnvloed. Zo werd bijvoorbeeld niet geaccepteerd dat een verblijfsvergunning of uitkering werd geweigerd met een beroep op vreemde (afwijkende) opvattingen,³⁰ noch dat op grond van andere culturele achtergronden een zwaardere straf werd opgelegd.³¹

Een ander probleem waarmee de rechters werden geconfronteerd, was de kwalificatie van situaties of instituten waarmee in de Nederlandse wetgeving geen rekening is gehouden. Voorbeelden: Is de imam een geestelijke? Is de verhouding tussen imam en geloofsgemeenschap een dienstbetrekking? Wie kunnen tot een huishouden behoren? Behoren alle leden uit polygame huwelijken tot hetzelfde gezin? Is een naar Turks of Marokkaans recht 'geadopteerd kind' een 'eigen' kind? De rechter heeft in de meeste gevallen Nederlandse maatstaven aangelegd bij de vraag naar de toepasselijkheid van een Nederlandse norm.

Overzicht

IPR

Uitspraak van de rechter:	Aantal
Toepassing van islamitisch recht of erkenning van een door het islamitisch recht tot stand gekomen rechtsverhouding	26
Noch toepassing noch erkenning n.a.v. verwijzingsregels	21
Noch toepassing noch erkenning n.a.v. ruimte binnen verwijzingsregels of afwijking van verwijzingsregels	30 (I)

niet-IPR

Islamitisch recht, religie en cultuur	Aantal
Geen beroep op islamitische achtergronden door een islamitische partij Geen overwegingen gewijd aan islamitische achtergronden door rechter	4
Beroep op islamitische achtergronden door een islamitische partij Geen overwegingen gewijd aan islamitische achtergronden door rechter	5
Beroep op islamitische achtergronden door een islamitische partij Overwegingen gewijd aan islamitische achtergronden door rechter Beroep op islamitische achtergronden niet gehonoreerd	59 (II)
Beroep op islamitische achtergronden door een islamitische partij Overwegingen gewijd aan islamitische achtergronden door rechter Beroep op islamitische achtergronden gehonoreerd	24 (III)
Beroep op islamitische achtergronden door de niet-islamitische partij Beroep op islamitische achtergronden niet gehonoreerd	2 (IV)
Beroep op islamitische achtergronden door de niet-islamitische partij Beroep op islamitische achtergronden gehonoreerd	4 (V)

Toelichting bij overzicht

Motiveringen die aan het oordeel van de rechter ten grondslag lagen

- (I). – het ontbreken van een werkelijke band met het land van herkomst: 13 keer
– het toepassen c.q. erkennen van islamitisch recht is in strijd met het toe te passen c.q. te erkennen nationale recht van betrokkene(n): 4 keer
– strijd met de Nederlandse openbare orde: 3 keer
– belang van het kind: 5 keer
– het toepassen van het nationale islamitische recht is voor betrokkene bezwaarlijk: 1 keer
– afwijking van de verwijzingsregel omdat er meer aanknopingspunten met Nederland dan met het land van herkomst bestaan: 4 keer
– geen motivering: 1 keer
- (II). – de Nederlandse rechtsnorm laat geen ruimte voor invloed van islamitische achtergronden: 17 keer
– de Nederlandse rechtsnorm dient het algemeen belang: 8 keer
– interpretatie Nederlandse norm: 8 keer
– belang van het kind: 4 keer
– belang van de vrouw; recht op paspoort: 1 keer
– strijd met de Nederlandse openbare orde: 1 keer
– wel honoreren leidt tot moeilijk te rechtvaardigen verschillen in behandeling: 2 keer
– de islamitische handeling vindt geen steun in de nationale wet: 9 keer
– de islamitische handeling is in de Islam niet erkend: 2 keer
– beroep op religie is niet te goeder trouw gedaan: 2 keer
– geen noodzaak om de islamitische religie op een dergelijke manier uit te oefenen: 1 keer
– islamitische overtuiging niet dermate dwingend: 1 keer
– niet voldoende geïndividualiseerd: 2 keer
– druk van islamitische zeden rust op met name in Nederland geïntegreerde moslims in Nederland, minder zwaar dan in het land van herkomst: 1 keer
– (afweging belang werkgever bij de gang van zaken in zijn bedrijf tegen belang bij uitoefening van religie: 1 keer, geen uitsluitel)
- (III). – interpretatie van een Nederlandse norm: 7 keer
– recht op vrije uitoefening van religie: 5 keer
– waarvan:

- 1 keer de Nederlandse rechtsnorm in beginsel verplicht rekening te houden met islamitische achtergronden;
1 keer de gestelde beperking op het recht (wettelijk) niet mogelijk is;
2 keer belang bij uitoefening van religie van zwaarder gewicht dan belang op rustig woongenot;
1 keer belang bij uitoefening van religie van zwaarder gewicht dan financieel belang, nu tevens stricte naleving van islamitische voorschriften én vergelijkbare gevallen ook werden erkend.
– recht op het sluiten van een huwelijk: 1 keer
– klemmende redenen van humanitaire aard (persoonlijk belang van zwaarder gewicht dan algemeen belang): 5 keer
– houding Nederlandse autoriteiten; opgewekte verwachtingen: 3 keer
– zwaarwegende (maatschappelijke) consequenties bij niet honoreren: 1 keer
– feiten en omstandigheden die de strafmaat medebepalen: 2 keer

- (IV). – de Nederlandse rechtsnorm laat geen ruimte voor invloed van islamitische achtergronden 2x

- (V). – de Nederlandse rechtsnorm verplicht rekening te houden met islamitische achtergronden 1x
– interpretatie Nederlandse norm 3x

De overeenkomsten en verschillen tussen uitspraken waarin het islamitisch recht, de islamitische religie dan wel de islamitische cultuur in het geding was

Uit het voorgaande kan worden geconcludeerd dat de factoren die de aandacht van de rechter voor islamitische religie of cultuur hebben bepaald, veelal andere waren dan de factoren die de invloed van het islamitisch recht bepaalden. Ook zijn verschillen te constateren tussen factoren die bepalend waren voor de invloed van de religie en factoren die bepalend waren voor de invloed van de cultuur. Deze verschillen, maar ook de overeenkomsten worden hieronder ter sprake gebracht.

In alle gevallen is de rechter gebonden aan *hier te lande geldende rechtsnormen*, inclusief de Nederlandse regels van IPR.

Voor de casus waar de islamitische religie in het geding was gold echter, anders dan voor IPR-casus waar vreemd recht in het geding was, dat *de na-*

ionaliteit van betrokkene in beginsel niet van belang was, althans wanneer het ging om voor alle moslims geldende religieuze beginselen. Het ging namelijk om het moslim zijn en niet om de vraag of deze moslim nu een Turk of Tunesiër was. De nationaliteit zou echter wel een rol kunnen gaan spelen als verschillen in rechtsschool c.q. verschillende opvattingen ten aanzien van het geloof zich manifesteren. In gevallen waar het ging om het vaststellen van het toepasselijk recht was de nationaliteit wel van belang: Toepassing van bijvoorbeeld Marokkaans recht kan heel andere gevolgen hebben dan toepassing van bijvoorbeeld Pakistaans recht.

Wanneer de rechter zich moest uitspreken over het toepasselijk recht dan wel de erkenning van een volgens vreemd recht tot stand gekomen uitspraak of rechtsbetrekking, dan kon hij de toepassing of erkenning van dit *recht achterwege laten wanneer feiten en omstandigheden hiertoe aanleiding gaven* of dit vreemd recht te zeer *afweek van het Nederlands recht*. Waar het echter de religie betrof, diende de rechter deze in beginsel te eerbiedigen. Wanneer het om de naleving van een culturele, niet-religieuze norm ging, was de rechter afhankelijk van de *ruimte die* de door hem toe te passen *regels lieten* voor doorwerking van niet-Nederlandse waarden. Wanneer een bepaalde culturele gedraging niet verenigbaar was met binnen de Nederlandse samenleving heersende normen, dan kan bij een belangenafweging het Nederlands belang prevaleren.

Tevens speelt ten aanzien van het recht de *toegankelijkheid tot* en de daarmee gepaard gaande *bekendheid met het islamitisch recht* waarschijnlijk een rol. De vraag of de rechter aandacht aan de religie of cultuur schonk, was eveneens afhankelijk van de bij hem aanwezige kennis van de Islam en het al dan niet door partijen geattendeerd worden op islamitische achtergronden.

Was de religie of cultuur voor het rechtsgeschil van belang, dan werd door diverse factoren bepaald of en in welke mate deze een rol speelde bij de uitspraak. Gebleken is dat de rechter, binnen de hem door de rechtsregels gelaten ruimte, rekening hield met de desbetreffende religieuze of culturele norm enerzijds en in het spel zijnde Nederlandse belangen anderzijds. Naast een beoordeling omtrent het belang dat een religieuze of culturele regel voor moslims in het algemeen heeft, werd ook regelmatig van belang geacht of betrokkene zelf belijdend moslim was. Vaker nog dan bij de religie werd voor het slagen van een beroep op culturele opvattingen verlangd dat betrokkene zich overeenkomstig het door hem aangevoerde cultuurpatroon gedroeg. Een omstandigheid die volgens verschillende rechters het tegendeel deed vermoeden, was het ingeburgerd zijn in de Nederlandse samenleving. Het ingeburgerd zijn speelde in casus waar het typische religieuze handelingen betrof, geen rol. Dit mag ook niet, omdat de belijding

van een godsdienst onafhankelijk van de integratie in een samenleving moet worden gezien. Wel kan de wijze waarop een religie wordt beleden, worden bepaald door de situatie en omgeving waarin de moslim in Nederland zich bevindt.

De invloed van de Islam in de rechtspraak, ontwikkeling in de tijd

Het aantal gepubliceerde uitspraken waarbij islamitische socio-juridische opvattingen van belang waren, is in de loop der jaren toegenomen. Bij het onderhavige onderzoek is 1973 als uitgangsjaar genomen. Over de eerste jaren zijn weinig uitspraken aangetroffen. De geselecteerde uitspraken uit de jaren zeventig laten een vrij soepele houding van de rechters ten aanzien van islamitische opvattingen en gedragingen zien. Rechters waren nogal eens bereid de Nederlandse normen zodanig uit te leggen dat hiermee zoveel mogelijk recht werd gedaan aan andere cultuuropvattingen. Voorbeelden hiervan zijn de uitspraken van de Kroon 9 juni 1975³² en AR RvS 26 juni 1978³³ inzake de toelating van familieleden die op grond van het gewone gezinsherenigingenbeleid niet voor toelating in Nederland in aanmerking zouden zijn gekomen, maar wier verblijf met het oog op de in Turkije heersende opvattingen over familieverhoudingen, wel werden toegestaan. In de jaren zeventig werden in de wetgeving al wat bijzondere bepalingen voor (islamitische) religieuze opvattingen en gedragingen opgenomen.

In het begin van de jaren tachtig namen de rechters ten aanzien van de islamitische religie en cultuur een enigszins terughoudende houding aan. Het aantal procedures waarin een beroep op islamitische achtergronden werd gedaan, nam toe. De bekendheid van islamitische rechtsbeginselen en het besef van de betekenis hiervan voor moslims namen toe. De rechters waren echter niet altijd genegen om islamitische achtergronden te respecteren en van invloed op de uitspraak te laten zijn. Zij gingen tevens rekening houden met de gevolgen die het tolereren van islamitische gedragingen voor de Nederlandse samenleving zou kunnen hebben.

In de laatste jaren, waarin een beroep op islamitische achtergronden tot een soort gemeengoed is geworden, lijkten de rechters bedachtzaam. Bij verschillende van hen is de kennis van de Islam vergroot. Dit impliceerde niet tevens een tolerantie van het naleven van de van Nederlandse afwijkende (islamitische) normen en waarden. Wellicht namen de rechters zelfs een terughoudender standpunt in dan in de jaren zeventig. Gevolg van de toename van kennis van de Islam was wél dat de uitspraken in het algemeen beter werden gemotiveerd, althans dat steeds meer aandacht werd geschonken aan islamitische opvattingen. Dit werd veelal gedaan door het afwegen van een Nederlands belang tegen het belang van een moslim of moslims.

Procespartijen gingen van de rechter ook steeds meer verlangen dat hij overwegingen wijdde aan het feit dat een moslim met andere achtergronden bij de zaak betrokken was. Voor verschillende problemen bestaat in de rechtspraak (nog) geen uniformiteit.

Slot

Voorgaande afsluitende opmerkingen kunnen slechts gezien worden in het licht van de in het onderzoek aangetroffen uitspraken. De resultaten van het onderzoek laten geen algemene conclusies toe. Niet alleen de aan het onderzoek gestelde beperkingen, ook de vaak geringe aantallen van uitspraken op de verschillende gebieden maken dat het nemen van algemene conclusies niet verantwoord is. Bovendien zijn de Nederlandse normen die de rechter bij zijn beslissing in een 'moslim-zaak' in acht moet nemen veelal zeer ruim gesteld. Concrete feiten en omstandigheden zijn doorslaggevend bij de invulling van de normen. Mede in verband hiermee kan uit de uitspraken geen algemene (jurisprudentie)regel worden gestedilleerd.

Enkele jaren geleden is bij de Nederlandse overheid het besef doorgedrongen dat het verblijf van moslims in Nederland een blijvend karakter ging dragen. Vóór die tijd ging men (zowel van Nederlandse zijde als van de zijde van de moslims) uit van een tijdelijk verblijf. Deze ommekeer betekent dat overeenstemming bereikt zal moeten worden over de plaats van de moslims in de Nederlandse samenleving. Is een eenzijdige of wederzijdse aanpassing gewenst? Dient gestreefd te worden naar integratie met of zonder behoud van ieders eigen culturele waarden, of wil men zoveel mogelijk een scheiding van culturen? Het antwoord op deze vragen is mede afhankelijk van de mate waarin Nederland tolerant wil en kan zijn. Hierbij is van belang dat duidelijkheid wordt verkregen over de inhoud van die vreemde cultuur en wat de naleving ervan voor Nederland betekent. Het onderhavige onderzoek biedt met name een blik in de standpunten die de Nederlandse rechters op dit punt innemen. Een volledig inzicht in de problematiek is hiermee uiteraard niet verkregen. Hiervoor zou in ieder geval ook het onderzoeken van niet-gepubliceerde problemen en geschillen noodzakelijk zijn. Hierdoor zal een vollediger zicht kunnen worden verkregen op de gebieden waarop zich bij een confrontatie tussen twee culturen problemen (kunnen) voordoen. Pas daarna kunnen eventueel verdere stappen worden ondernomen.

Noten

1. NIPR 1984, 092, p. 113.
2. NIPR 1984, 172, p. 113.

3. Zie p. 61 e.v., nrs. 8, 12, 13, 16, 33, 41, 43, 46 en 54.
4. Vergelijk in dit verband ook H.U. Jessurun d'Oliveira, *Krypto-IPR*, Deventer 1985.
5. NIPR 1985, 223, p. 77.
6. Zie ook Rb 's-Gravenhage 2 september 1985, NIPR 1985, 187, p. 84.
7. Ktr Rotterdam 9 juli 1982, RV 1983, 118, p. 145.
8. Pres. Rb Haarlem 12 april 1984, KG 1984, 175, p. 172.
9. Zie noten 5 en 6.
10. KB 30 oktober 1984, JABW 1985, 65, p. 220.
11. CBB 17 februari 1981, SEW 1981, p. 666/667, p. 135.
12. Beroepscommissie Gevangeniswezen 27 september 1982, RV 1983, 114, p. 260.
13. NJ 1985, 350, p. 198.
14. NIPR 1984, 158, p. 71.
15. NIPR 1985, 374, p. 82.
16. KG 1985, 281, p. 139.
17. HR 1 februari 1977, NJ 1977, 563, p. 249
18. CRvB 10 april 1984, RSV 1984, 192, p. 215.
19. Zie p. 176 e.v.
20. RV 1980, 18, p. 177
21. Zie noot 20.
22. RSV 1984, 192, p. 215.
23. Zie noot 20.
24. HR 18 november 1983, NJ 1984, 383, p. 100.
25. Zie noot 18.
26. HR 1 februari 1977, NJ 1977, 563, p. 249 en Rb Dordrecht 12 januari 1979, NJ 1979, 214, p. 250; HR 15 april 1986, NJ 1986, 741; Pres Rb 's-Gravenhage 29 juli 1986, MR 1986, 74
27. Ktr Rotterdam 9 juli 1982, RV 1983, 118, p. 145; KB 28 mei 1985, JABW 1985, 22, p. 226; KB 21 juni 1985, JABW 1985, 292, p. 226; KB 15 juli 1985, JABW 1986, 10, p. 226.
28. Rb Amsterdam 11 januari 1984, NIPR 1984, 265, p. 75.
29. Zie noot 18.
30. Voorbeelden: AR RvS 7 januari 1982, RV 1982, 26, p. 170; Pres. Rb Amsterdam 6 februari 1986, RV 1986, 25, p. 170; KB 22 oktober 1979, JABW 1980, 43, p. 223.
31. Ktr Rotterdam 9 juli 1982, RV 1983, 118, p. 145.
32. RV 1975, 15, p. 176.
33. RV 1978, 24, p. 176.